

במת קוראים

טובה רז: לגעת בספר

עם צאת ספרו החדש של עמוס עוז הופיעו בעתונות רשימות-בקורת אחדות ובהן מלות-שבח מועטות לסגנונו הפיוטי של הסופר והערכה לעצם הנסיון לתת מבע ספרותי מקורי, אך הנסיון עצמו הוגדר ככשלון חרוץ. אמנם בתגובות המבקרים מורגש כי הספר הטביע רישומו בהם ואין הם אדישים לגמרי לאלמנטים ספרותיים-אמנותיים נדירים שבו, אך הם מאוכזבים משום שכל הטוב הזה מתבזבז ואינו מגיע לסך-הכל ממש. מכאן התגובות הנרגזות.

ואכן, תגובתו הראשונה של הקורא היא התפעמות רגשית בלי יכולת להבין את מקורה. באינטואיציה אתה חש ביופי, אך בנסותך לבחון את הספר לפי בחנים ספרותיים מקובלים והנה אין בספר מתום, אין זה ספר "קריא". גורמים רבים מכבידים על הקריאה, ועלולות להיוצר תקלות חמורות לגבי הבנת מגמתו של הספר. מבחינת העלילה, זהו מבנה יוצא-דופן. הדמויות רבות, מהן תופסות מקום רב מדי ביחס לחשיבותן בספר, והדבר גורם קושי להבחין בין עיקר לטפל. כיוצא בזה מבחינת הנופים; כיוצא בזה רבדי הסגנון הרבים, שבכללם לשון סימבוליסטית שאינה מוליכה לכיוון אסוציאטיבי כלשהו והיא לקורא בבחינת אגוז אינטלקטואלי שאין לפצחו; כיוצא בזה הקשר בין המוזיקה, המתמטיקה וזרימת האנרגיה, ועוד. הוסף על אלה את הסמלים הפזורים בספר, הצצים לפתע על רקע סיטואציה ריאליסטית, כגון הזדווגותם של הזוג פומרנץ ברחבת בית-התרבות, או מעשי-הפלאים המתרחשים סביב דמותו המסתורית של פרופ' זייצק.

הקשיים שמנתי מסבירים אולי במשהו את יחסה הרגזני של הבקורת. פעמים נדמה אפילו כאילו בכוונה המחבר שת לנו בחידות ותעלומות. אך ודאי אין הדבר כך. נראה כי פשוט לא הצליח הסופר להעביר את המשמעויות של חלק מן התוך העשיר בכלים האמנותיים בהם השתמש. אני, מכל מקום, נוכחתי לדעת כי אפשר לעמוד על המשמעויות העיקריות של הספר גם בלי להבין את כולו.

הנושא העומד במרכז הספר הוא היהדות והציונות. נראה שהמחבר מכוון לתת כאן גיבוש ספרותי אמנותי לרעיון הציוני, להוכיח את השקפתו ההיסטוריוסופית לפיה לא ימצא יהודי באשר הוא את תיקונו אלא בארץ-ישראל. נושא כזה מצריך פיתוח יריעה רחבה של סיטואציות ודמויות וגם רצף היסטורי כדי שיוכל הקורא ללמוד את הלקחים ולהגיע למסקנות הרצויות למחבר. צורה קונוונציונלית של רומן לא תצלח לנושא עיוני מעין זה. ואכן, בגישה לפתרון הבעיה יש דמיון מסוים בין ברטולד ברכט (בדראמה) לעמוס עוז (בסיפורת). "ב"אמא קוראז" מבקש ברכט להאיר את הנושא של אי-הצדק החברתי בפרספקטיבה היסטורית אוניברסלית וגם מצד הפרט-אמא קוראז' וילדיה. לברכט יש כוונה דידיאקטית להחדיר את ההכרה המעמדית והוא עושה זאת בדרך אמוציונלית ותודעתית כאחת. לצורך כך הוא שובר את מוסכמות הדראמה הן במבנה האפיוודלי של העלילה והן בסגנונות, שהוא ממוזג-הריאליסטי, הסימבולי והפאתטי. ברכט יוצר אפוא טכניקה אמנותית המתאימה לצרכיו הדידיאקטיים. לולא כן עלול היה המחזה ליהפך לדמגוגיה זולה. סופרנו נשמר לנפשו מן הדידיאקטיקה ונראה לי כי מכאן נובעים במידה רבה

אי-הבהירות וחוסר הקומוניקציה עם הקורא. עמוס עוז כמוהו כברכת מבסח למצוא דפוסים צורניים-סגנוניים מתאימים לצרכיו, אף כי אין הוא מצליח באותה מידה. אצל ברכת הכל בר-משמעות, הכל פונקציונלי; לא כן אצל עמוס עוז. התבנית ברורה כאן למדי. אין כאן עלילה במובן המקובל. דמות-דמות ועלילתה במסלול נפרד, ונקודות-מגע מועטות ביניהן. אין כאן התקשרויות וקונפליקטים, ושיאים דראמטיים אינם נבנים. הנושא גופו מתגלם בעיקר בקורותיהם של הזוג פומרנץ. האיש והאשה מסמלים, בשני מסלולים מקבילים, את גילגוליהם וקורותיהם של היהודים ב"דור השואה והתקומה". פומרנץ מגלם את היהודי הער ליהדותו. הוא בורח מעירו עוד לפני כניסת הגרמנים. את שנות המלחמה הוא עושה בבריחה בלתי-פוסקת ביערות פולין ורוסיה, תוך מאבק יומיומי קשה על הקיום: "לומד לשבור צמאון בחופץ שלג, לטרוף קישוא או דלעת בקליפתה, להתחמק מזאבים, גרמנים וחבורות פרטיזנים למיניהם". בתום המלחמה עדיין הוא משתהה תקופת-מה באירופה ושולח ידו במסחר. בשנת 1949 הוא בא לארץ-ישראל, לאחר שנוכח לדעת "כי אין ליהודי מקלט בטוח במשפט העמים אלא במדינתו וארץ-אבותיו". בארץ הוא מקווה לשקם את חייו בעבודת-אדמה. הוא משתכן תחילה בטבריה ומתפרנס ממצצוע אבותיו-תיקון שעונים-ושם עוברת עליו כעין תקופת הכשרה לקראת חייו-עמל. לאחר-מכן הוא עובר לחיות בקיבוץ בגליל אשר על הגבול הסורי. שם הוא רועה צאן, מתקן שעונים לחברים, עוזר לתלמידים חלשים, ובשעות-הפנאי הוא עוסק במחקריו בתחום הפיזיקה. (כאן אכן מובאת אפיזודה שלא ברור כלל מה תרומתה לנושא). נדמה כאילו כבר הגיע פומרנץ אל המנוחה ואל הנחלה, אך לפתע הכל מתגעש סביבו בגלל חידוש מדעי שחידש בשדה הפיזיקה לגבי תיאוריית האינסוף. הוא מתפרסם בעולם והכל מבקשים את קירבתו, אך לבסוף שוכך גל ההתלהבות כשנמצאו בקרב אנשי-מדע עוררים על חידושו. שוב הוא מתכנס בבדידותו ושלותו עד בואה של אשתו ועד למאורע הפלאי ששם קץ לחיי שניהם.

סטיפה, אשתו היפה והמשכילה של פומרנץ, אינה בורחת עם בעלה לפי שאינה משייכת עצמה ליהדות. אין היא דתית ואין לה שום קשר למסורת; מולדתה היא אירופה התרבותית. סטיפה ממשיכה לחיות בחממה הרוחנית של ביתה המטופח במחיצתו של פרופ' זייצ'ק. אינטלקטואל יהודי אותו אספה אל ביתה. אך המציאות האכזרית נדחקת לתוך חייהם ושוב אין מפלט. אלמוני מציל את סטיפה באורח מסתורי מציפני הגרמנים ומועברת לרוסיה. שם עוברים עליה גילגולים רבים. אתרי תקופת-שפל היא מצליחה להשתרבב למערכת השלטונית ונישאת לרבי-מרגלים פציסייב, המוצא אף הוא להורג על-ידי סטאלין. היא מוסיפה לטפס בסולם ההייררכיה השלטונית, אך בכל אלה לא נשתכח מלבבה לגמרי זכר בעלה הראשון. דומה כאילו לבה קשוב למתרחש בארץ-ישראל, הקמת המדינה וקיבוץ פזורי היהודים. רגש זה מתגבש בשורת אירועים, והמכריע בהם-התוודעותה אל קומין, אף הוא קומוניסט במשרה רמה אך ציוני נלהב בסתר-לבו. הרשת שבראשה עומדת סטיפה מגיעה גם לארץ-ישראל, במסגרת פעילות קומוניסטית עולמית, כביכול, אך באמצעותה מגיעות אליה ידיעות על בעלה והמתרחש בארץ, מתקם קשר בינה לבין איש-בילוש ישראלי, מתבצעת חטיפה דראמטית תחת חטמם של שומרי-ראשה הרוסים. הסוף טוב: סטיפה מגיעה אל "ביתה" ואל בעלה בקיבוץ ערב פרוץ מלחמת-יוני. כאן קורה המאורע המסתורי שהקורא מתקשה לפענחו.

בעיצומה של המלחמה, כאשר הפגזים הסורים מתפוצצים מכל עבר, פוערת האדמה את פיה והזוג נבלע חיים בתוכה (ע' 187).

"האיש ניגן, המוזיקה התבוללה בחושך. סדק קטן נפער לרגלו ולרגלי אשתו כאחד הסדקים הנפערים באדמות הכבדות בסוף עונת הקיץ. חריץ מעוקל צר ויבש והמוסיקה. ואינו יבש עוד, עכשיו סדק חמים מוארך ולח ועוד מוסיקה. היה חושך על הארץ ועל האנשים. אירעה התמסרות של קרומי העפר החיצון באפלולית הלחה בעוויתות מפעפעות בטחב השפתיים החמימות. ולאט פנימה כמו בעד שפתי בתולה נאספו. הבקע רטט עוד רגע ושקט וסגר על שניהם בדומיית רוח אשר לא תיאמן, נשיקת בדידות אילמת המנגינה דעכה והמדשאה חזרה אל קדמותה".

ברור שההתרחשות היא סמלית. אך מה היא מסמלת?—ודאי לא את קץ הציונות, כפירושה של גב' בושס במאמר בקרתי בעתון "הארץ" מיום 6.5.73, * שהרי קורות שניהם מצביעות בבירור שאין מקום ליהודי אלא בארץ-ישראל. אפילו בסטיפה רדום היה הזיק והוא התלקח עד שעזבה קריירה פוליטית מזהירה ושבה הביתה. אין ספק שקורות שניהם הן בבחינת ציון לגורל כלל היהודים. אבל תהיה משמעות ההתרחשות אשר תהיה, "אין היא מעניקה משמעות לספר כולו", כפי שסבורה גב' בושס. אפשר שמשמעות המאורע היא כעין ברית-דמים כרותה עם הארץ הזאת, וזאת על-פי הרוך והעדנה בהם הארץ סוגרת עליהם. התיאור המובא למעלה הוא תיאור ארוטי של התמסרות מינית, ואפשר שההתמזגות עם האדמה היא המשמעות הסמלית של המאורע. השערה זו מתקשרת גם למגמה הכללית של הספר. אך גם אם קלעתי לכוונתו של הסופר, ההתרחשות הסמלית משבשת מה שהובן יפה—וחבל.

בדמותם של אודרי ויתום רואה גב' בושס "ניצנים של משהו חדש, נבוך ולא ברור". הם כביכול הרוח החדשה העומדת לתפוס את מקומה של הציונות היורדת לטמיון. כוונה כזאת אצל הסופר היא בלתי-אפשרית. אודרי היא תיירת צעירה, גלהבת לכל רעיון יפה, ויש בה רעננות של אמונה תמה. היא משוטטת בארץ בחברת נודדים כמוה ומטיפה לשלום ותיקון החברה. היא מגלה אותו אי-שקט רוחני האפייני כל-כך לאינטלקטואלים יהודיים תלושים המבלים בעוריהם בתהייה וחיפושי-דרך. גם אודרי היא כאן צד נוסף של הנושא. תלישותה בולטת יותר משום שהיא סובבת בין אנשי-מעשה, "היא נוגעת ולא נוגעת ולא יודעת מה לעשות עם עצמה". סופה שמושכת את הנער יותם לעבר הקווים הסוריים בעיצומה של המלחמה "כדי לכבות את השנאה ולהביא את השלום".

יותם הוא נער בלתי-מאוזן, בעל רגישות גבוהה וחוש מוסרי מפותח, אך חסר חוש-מידה. יש בהתנהגותו משום דון-קישוטיות. כך, למשל, כאשר בשרתו בקנטינה צבאית נתקל בתופעות שליליות בחברה, גמלה בו ההחלטה: "עלה אפוא בדעתו כי יש לפשוט את מדיו, ללכת לירושלים ולהרעיש עולם ומלואו, לפקוח כל לב, להשבית אחת לתמיד את המלחמה וגם את התאוות וגם את הטבע הרע". אפילו

* "המפתח להבנת הרומן החדש של עמוס עוז מצוי בעמוד האחרון של הספר. ואם להשתמש בשפה בוטה וחד-משמעית, בניגוד ללשונו רבת הרבדים והניואנסים של המספר, מלחמת ששת הימים היא המחסלת את היהדות ובד-בבד מגיעות בה לקצן חלוציות ישראלית מסוימת (בדמותו ובמותו של ארנסט מוכיר הקיבוץ) ויש בה ניצנים של מה שהוא חדש, נבוך ולא ברור (בדמותם של הנער יותם והנערה אודרי). סופה של היהדות מסתורי וסמלי ממש כמו ההיסטוריה רבת-התפוכות שלה. היא נעלמת כמו לא היתה באדמה הכבדה. כלומר שני ניציגיה בספר, אלישע פומרנץ ואשתו..."

מקטע זה בלבד למדים אנו שאין לראות ביותם דמות ייצוגית של הדור החדש. תרומתו של יותם בספר בכך שאישיותו יוצאת-הדופן מאירה צדדים שליליים בחברה, ובכך היא מאזנת את התמונה—שאם לא כן עלולה היתה להתקבל אידיאליזציה של המציאות בארץ.

לעומת זה ארנסט, מזכיר הקיבוץ, הוא דמות ייצוגית לגבי החברה הקבוצית. דמות חיובית ביסודה מבחינת הערכים שהוא מגשים: האחריות הציבורית, המסירות כלפי החברה הקיבוצית והמדינה. אך הוא גם מגלם את הצדדים השליליים של חיים על-פי קודקס-עקרונות קבוע, איזו מידה של אטימות-רגש וצרות-אפקים (כפי שהן מתגלות אצל ארנסט ביחסו אל פומרנץ). באמצעות ארנסט משכיל המחבר להציג את החיוב והשלילה בחברה הקיבוצית בצורה מאוזנת יותר. אגב, חשוב לציין כאן את העובדה שהדמויות בספר (גם אלו שלא נזכרו כאן), אף שהן ייצוגיות, אין הן סטריאוטיפיות. דבר זה עצמו הוא הישג אמנותי רב-ערך. תמיד מצליח הסופר לאזן בהן את החיוב ואת השלילה ולהציגן בחולשותיהן האנושיות. בזכות כך כל דמות בספר היא דמות חיה.

בסקירה על הספר כותב מר מרדכי אבישי ב"מעריב" מן ה-1.6.73: "שום דבר אינו מוגדר, אינו מתגבש ואיננו יוצר מצבים ברורים ומוגדרים". לעתים אמנם מתקבל רושם כזה, אך נראה שהמחבר מפור ערפילים בכוונה, כחלק מן הטכניקה של "כתיבה חווייתית". מעוניין הוא לא בקליטה תודעתית אלא בקליטה אמוציונלית—מעין יניקה ראשונית, חושית ולא-שכלית, ואילו הקורא יצרף את החוויות שספג אגב קריאה כדי סך-הכל אחד. המציאות בספר ערוכה באופן המאפשר כאילו לקורא להתנסות בחוויות בדרך בלתי-אמצעית, בלי התערבות המחבר וללא פירושים. שהרי כל חוויה מסוכמת מאבדת מן המיתח האמוציונלי ושוב אינה בגדר חוויה לגבי הקורא. להבא אתעכב על עיצוב אחדות מן החוויות האלו.

פליאה מרירה "כיצד הובלו לטבח" מתעוררת בנו כל-אימת שנוגעים בענין השואה. והנה כאן בפרקים הראשונים של הספר מתקבל על לבנו הסבר כלשהו לשאלה זו באמצעות דמותה של סטיפה. אמנם אין היא מגלמת את המשפיל היהודי "בגודל טבעי". היא מגוחכת ברוחניותה המופרזת, אך יש בה קווים המאפיינים את קו המחשבה של היהודי המתבולל, בפרט באשליותיו ביחס לאירופה התרבותית, ההומאנית. בהדרגה מעביר עוז לפנינו את המציאות המשתנה עם הכיבוש הגרמני באספקלריית תודעתה של סטיפה. תחילה רק דברים של מה-בכך. חשמלית מפוחמת, עץ-ערמון עקוד ברחוב הראשי, חיילים מתפרעים—כל אלה סימני מלחמה רגילים כביכול. עדיין סטיפה מאמינה שאירופה התרבותית תתנער ותשים קץ לבלהות. אך המצב מחמיר-והולך. המחסור גובר, שמועות-אימים פורחות אבל סטיפה עדיין מתאמצת לראות בהן "אמונות-הבל".

פומרנץ הוא הדמות המרכזית בספר, ובו מתגלמים התהליכים הנפשיים העוברים על הפליט העוקר לארץ-ישראל. נדמה לי שצד ההתקשרות הרגשית לארץ לא זכה עדיין להארה ולביטוי אמיתי כמו בפרק זה. תחילה מתרחשת בו מעין התמודדות פנימית בין הנופים החדשים והזרים עדיין לבין נופים מופרים שעודם קרובים, אבל בתהליך אטי, ב"מעין שיחות פיוס עם האור הלוחט ועם הנופים הזרים המפתיעים", נקלטים אלה והללו נסוגים ומתרחקים. לפנינו גם תיאור אימפרסיוניסטי של סיום התהליך: "לעתים רחוקות מנסה היה למשש מרחוק במחשבות כקרני רדיו את עירו מ. הרחוקה, צריחים, פעמונים, ויערות. ריח פרות הנשף של סטיפה, שדרות יארוסלב, אנדרטת קופרניקוס. עמודי הגשר וחשכת מי הנהר. הנסיון גידון להיכשל; הלא המקומות ההם אינם ולא היו מעולם מפני שאינם ולא היו באפשר".

או טול ענין זה של היקלטות התודעה של המציאות החדשה בארץ אצל פליטי שואה. מי שהתנסה בחוויות אלו אינו יכול שלא להתפעל מיכולת פיענוחן. "לאור השמש חיים איפוא בטבריה יהודים על יהודים, בגלוי, ללא בושה, ללא קו שני, ללא בונקרים או אפשרות של הסוואה כהרף-עין, ללא נתיב היעלמות כאילו הותרה הרצועה אחת ולתמיד". כמה אמיתי נראה תיאור זה למי שעוד חי בצלם של זכרונות האימה.

על פומרנץ העמיס המחבר את עיקר המטען הרעיוני, ובכל-זאת, בזכות הממד האנושי שבו, אין הוא אידיאה מהלכת אלא אדם חי. מאווייו של פומרנץ התגשמו. בקיבוץ הוא מגיע סוף-סוף אל המנוחה ואל הנחלה ומכה שרשים. לכאורה חייו מסודרים ושלווים, אך אל השלנה הפנימית לא הגיע. נפשו מסוכסכת עליו, מוטרדת במאוויים רוחניים וצרכים גופניים, נפתלת במאבק אין-קץ בין השאיפה להדור אל סודות ההוויה (במחקריו המדעיים והחיפושיים המיטאפיזיים) לבין קוצר היכולת. וכנגד זה, צרכי הגוף המשפילים: "רווקות ממושכת יחסי שעמום כבוש, בחילה קלה כלפי הגוף שאין להימלט ממנו, הוא וטירופיו הקטנים, תביעותיו הטורדניות. זה שנים היה לזרא. הצטרכויותיו העקשניות המאוסות, אין אופן להסתגר מפני הגוף זומגויד הזה, הקפריזי, כאילו נגזר עליך לבלות את שארית חיך בחדר קטן אחד עם איזה דוד מיוזע, מזדקן, בעל ורידים כחולים נפוחים וריח פה בלתי-נסבל. ותלונות וטורדניות וקיפוחים ותרעומת עד דכא". כמה נוגע-ללב הציור הלירי של הנפש המתיסרת! ועל כל אלה הבדידות, הגעגועים...

"אור החשמל הצהוב. השתנות פני העצמים הדוממים בחדר. פעם היה כאן כלב. אמנם עלוב אמנם מפוקפק, אמנם כלב שהדעת אינה סובלת. אבל עכשיו אין דבר וצל אצטבת הספרים משתנה או נע בלי שהאצטבה תשתנה או תנוע ומה יוכל לעזור לך או לתמוך בך ברגע מסוים זה".

הייסורים כאן הם חלק בלתי-נפרד מן ההוויה האנושית לא מותנים במצבים חיצוניים אלא נובעים מעצם מורכבותו של האדם.

לגבי הקורא זוהי כעין הארה פתאומית של אמת חדשה ומרה. לגבי המחבר—פתרון טכני אמנותי חשוב ביותר. אין הוא רוצה להביא את חייו של פומרנץ אל מי-מנוחות, אל מחוץ-הפצו האחרון. מכך עלול היה להשתמע לקח דיאקטי פשטני מדי בנוסח "עלו לארץ, הכו שרשים בה ותיגאלו". ארץ-ישראל גואלת את פומרנץ כיהודי, מעלה אותו משפלותו וזוקפת קומתו, אבל המאבקים והייסורים האנושיים יימשכו, והם טעם מטעמי החיים...

גיימס ג'ויס גרס כי תעודת הספרות לעצב את המציאוות באופן שהאמת שבחיים תתגלה לעיני הקורא ביתר בירור ותיקלט בלב בצורה העמוקה ביותר. לדעתי, ספר זה, לפחות בחלקו, מגשים תעודה זו, ואני מקווה שהדגמתי זאת במאמרי. על אף חוסר השלמות בספר זה ועם כל מגרעותיו, עדיף הוא על הרבה ספרים אחרים בספרותנו החדשה, המקיימים אמנם אי-אלה בחנים ספרותיים ואופנתיים אך אינם חורגים מן הבינוניות ואינם משאירים רישומם בנפש הקורא.